

19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı – Kazak İlişkilerinin Seyri ve Rusya'nın Karşı Tedbirleri*

Ordaly Kongyratbayev**

Saulebek Rustemov***

Bakytzhan Zhursunbayev****

Seilkhan Tokbolat*****

Öz

Bu çalışmada, 19. yy. sonu ve 20. yy. başındaki Kazak Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkileri ele alınmaktadır. Bahsi geçen bu devirde Kazak Türkleri Rusya'nın hâkimiyeti altında bulunmasına rağmen, Türkistan topraklarında hürriyet ve eşitlik uğruna birçok isyan gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda Kazak Türkleri ile Osmanlı Türkleri ortak ideoloji altında birleşerek, Çarlık Rusya hükümetinin sömürgeci siyasetine karşı durmaya gayret göstermişlerdir. Anadolu ile Türkistan bölgeleri arasındaki gelişen ilişkiyi tehlikeyi bulan Çarlık Rusya hükümeti ise, önlem almaya çalışmıştır. Dolayısıyla Kazak Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkiler, Rusya yönetimi tarafından sıkı denetim altına alınmıştır. Rusya'nın uygulamaya çalıştığı denetlemelere rağmen Kazak Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki kültürel ilişkilerin kesintisiz devam etmesi hür ve huzurlu yaşamayı arzu eden millî iradenin gelişmesini etkilediğini söylemek mümkündür. Çalışmamızda bu kültürel ilişkinin süreçleri belgelere istinaden ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kazak-Osmanlı ilişkileri, İttihat-ı Terakki, Pantürkizm, Ceditçilik, Matbuat, Balkan Savaşı.

* Geliş Tarihi: 30 Mayıs 2018 – Kabul Tarihi: 28 Ağustos 2019

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Kongyratbayev vd. "19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı – Kazak İlişkilerinin Seyri ve Rusya'nın Karşı Tedbirleri." *bilig*, no. 100, 2022, ss. 59-75.

** Prof. Dr., Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi, "Muhtartanu" Araştırma Merkezi – Çimkent / Kazakistan
ORCID: 0000-0002-5116-4123
ordaly1962@mail.ru

*** Dr., Valikhanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, Kazakistan'ın Yeni Tarihi Bölümü – Almatı / Kazakistan
ORCID: 0000-0002-1870-5004
rust965@mail.ru

**** Dr., Muhammed Haydar Dulati Taraz Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü – Taraz / Kazakistan
ORCID: 0000-0001-7476-4968
bakytzhan_72@mail.ru

***** Dr., Uluslararası Taraz Yenilikçi Enstitüsü, Tarih ve Coğrafya Bölümü – Taraz / Kazakistan
ORCID: 0000-0003-3987-2917
seiltokbolat@gmail.com

Giriş

1991 yılında Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettiğinde ilk tanıyan ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Bu yıllardan itibaren iki ülke arasındaki kültürel ve medenî ilişkiler gelişerek devam etmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsız olmasıyla birlikte yeniden başlayan ilişkilerin tarihî dönemlerdeki özelliklerine de dikkatle bakılması elzemdir. Bu alanda yapılan çalışmaların günümüz Türk kökenli halkları arasındaki ilişkilerin geçmişinin değerlendirilmesinde katkısı büyüktür.

Kazak Türkleri ile Osmanlı Türklerinin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başındaki ilişkileri tarihçiler tarafından yeterli seviyede araştırılmamıştır. Dolayısıyla ele alınan konunun tarih bilim dalında özgün olduğunu ifade etmek mümkündür.

Araştırmamızın kuramsal ve metodolojik temeli alternatif verilerden oluşmaktadır. Bu bağlamda 19. yüzyılın II. yarısı ve 20. yüzyılın başındaki Kazak Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki kültürel ilişkilerle ilgili yazılmış bilgiler kullanılmıştır.

Araştırmanın kaynakları aşağıdaki arşiv materyallerinden oluşmaktadır:

Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, Rus İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi ve Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri.

Ele aldığımız konuyla ilgili bilgilere daha önce de yerli ve yabancı olmak üzere birçok değerli bilim adamlarının eserlerinde değinilmiştir. Bu araştırmacıların bazılarını saymak gerekirse, M.A. Terentyev'in Erken dönem Rus emperyal politika araştırmaları (19-20. yüzyıl) (Terent'yev) ve B. Golstrem'in Pantürkizmin bir tezahürü olarak Kazak ve Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkilerin karakterize edildiği çalışmalarda (Gol'strem) bu konu bazı yönleriyle incelenmiştir. A. Arşaruni, H. Gabidullin (Arshaluys and Gabidullin) ve Khalfina'nın (Khalfin) da benzer konuda araştırmaları mevcuttur. Bunun yanı sıra 20. yüzyılın ikinci yarısında A. Bennigsen, Sh. Lemerrier-Quelquejay (Alexsander and Lemerrier-Quelquejay), (Zenkovsky) gibi bilim adamları da medeniyet teorisi perspektifinden bu konuyu analiz ederek, Kazak Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkilerde sistematik bir reaksiyon-negatif başlangıcı olmadığını öne sürmüşlerdir. Sovyetler birliği kurulduktan sonra, Türkiye'ye göç eden Zeki Velidi, Osmanlı Türk-

leri ile Kazak Türkleri arasındaki ilişkilerin ilerleyen yönlerini (Velidi) yazan araştırmacılarıdır. Günümüzde de birçok araştırmacının araştırma konusunu teşkil eden bu başlık altında Türkiye'de (Saray), Rusya'da (Vasil'yev), Kırgızistan'da (Orozaliyeva) olmak üzere birçok bilim adamı Kazak Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkilerin tarihsel süreçlerini yeni teorik ve metodolojik açıdan ele almaktadır. Bizim arşiv bilgilerine istinaden ele aldığımız araştırmada ise, sebep-sonuç ilişkisi açısından yeni bilgiler verilmeye gayret gösterilmiştir.

Orta Asya'da Osmanlılar

Çarlık Rusya 1853-1856 yıllarında gerçekleşen Kırım savaşında mağlup olmasına rağmen, bundan sonraki on sene zarfında Orta Asya'da hâkimiyetini sürdürerek, bu bölgedeki sömürge siyasetine devam eder. Böylece Çarlık hükümeti Orta Asya'da yaşayan tüm halkların dış ilişkilerinin kontrolünü denetlemeye başlar. Bu bağlamda Rusya'nın himayesi altına alınan Buhara ve Hive hanlıklarının durumu da diğerlerinden farklı değildir.

Çarlık hükümeti, Orta Asya'da yaşayan halkların diğer ülkelerdeki din ve dilleri ortak uluslarla ilişki kurmasını yasaklamanın sonu ayaklanmaya götüreceğini düşünerek engel olmak için politikalar üretiyordu. Ancak Çarlık hükümeti, Osmanlı Türklerinin belli sınırlamalarla Orta Asya bölgesine girmesine ve yerli etnik yapı mensuplarının Osmanlı topraklarına gitmesine imkân sağlamıştır. Bununla birlikte Rusya topraklarına yasal yollarla gelerek ticaret ve diğer işlerle uğraşan Osmanlı Türkleri ile diğer yabancıların ülkeye zararı olduğu takdirde bu kişilerin hükümetin kararına göre ülkeden çıkarılacağına dair yasa kabul edilmiştir. Hâlbuki bu yasanın yürürlüğe girmesine rağmen, 1870 yılında sömürgeci idare, Osmanlı Türklerinin Kazak topraklarında bulunmasını tehlikeli bularak, onların halkı isyana teşvik edeceğinden şüphelenmişlerdir (KC MDA fon. 25, liste.1, dosya. 2192, 1-4).

Bu şüphenin ortaya çıkmasında Çarlık Rusya hükümetinin 1867-1868 yıllarında uyguladığı siyasi ve idari reformlarına itiraz eden Kazakların etkisi vardır. Bunun yanı sıra gerçekleşen eylemler sürecinde önderlik edenlerin arasında Osmanlı topraklarına sığınanlar da olmuştur.

Sömürgeci güç, Orta Asyalı halk mensuplarının Osmanlı bölgesine izinsiz giderek oranın vatandaşlığına geçmesini engellemeye çalışmıştır. Bu bağlamda 1864 yılında kendi imkânlarıyla İstanbul'a giderek Türk vatandaşlığı-

na geçen iç merkezdeki ahunun (imamın) eski yardımcısı ve oradaki Kazak okulunda İslam dininin temelleri dersinden öğretmenlik yapan Absattar Cabirov'un 1871 yılının Temmuz ayında akrabalarıyla görüşmek için memlekete döndüğünde Çarlık hükümeti tarafından tutuklandığı bir örneği olarak sunulabilir. Ancak Çarlık hükümeti yerli Müslümanların ayaklanmasına neden olabileceğinden çekinerek Absattar Cabirov'u ağır bir şekilde cezalandırmamıştır. İçişleri Bakanlığı tarafından Absattar Cabirov'un halk arasında propaganda yapmadığı dikkate alınarak Ocak 1872'de hapisshaneden çıkmasına izin verilmiştir. Bunun yanı sıra Cabirov'un Osmanlı bölgesine geri gönderilerek Rusya topraklarına gelmesi yasaklanmıştır (RF DA fon. 109, liste. 212, dosya.186).

Çarlık Rusya topraklarında ve Orta Asya'da yaşayan Müslüman halklar Osmanlı devletindeki iç çatışmadan haberdar olmasına rağmen Türk sultanına iltifat gösterirler. Rusya Müslümanlarının hacca Anadolu üzerinden gitmesi ve birçok Türk sultanını halife olarak görmesi Osmanlı Türklerine olan ilgi ve hürmeti arttırmıştır. Bunun işareti olarak Türkistan'daki camilerin kubbesine Osmanlı camilerindeki gibi yarım ay (hilâl) simgesi koyulmaya başlanmıştır (Zagidullin 136).

1877-1878 yılları arasındaki Rus-Türk savaşı sırasında Çarlık hükümeti Rusya topraklarında yaşayan Müslümanların Türk sultanına olan ilgisini tehlikeli bulmuştur. Zira savaş başlanırken Türk askerinin başkanlığı Kafkas bölgesindeki Müslüman dinî liderleri arasında faaliyetler yaparak, Kafkas Müslümanlarını ayaklanmaya teşvik etmiştir. Temmuz 1876'da İçişleri Bakanlığı yerli yönetim merkezlerine özel bildirim yollayarak ülkeye Türk casuslarının girme tehlikesinin önlenmesi gerektiği önerilmiştir. Bu özel bildirimde İstanbul'daki dinî liderlerin Rusya Müslümanlarıyla ilişki kurarak, onların dini bilgisini arttırmak bahanesiyle millî isyanlar oluşturmak istediği kaydedilmiştir. Bu talepten sonra sömürgeci idare merkezleri acil bir şekilde Müslümanların yaşadığı bölgede kontrolü arttırmış ve bu süreç zarfında Orenburg şehrinden, Torğay ilinin Elek ilçesinden ve Ufa ilinin Menzelinsk ilçesinden üç Türkiyeli; Türkistan Askeri Valiliği sınırları içinden iki Türk vatandaşı yakalanıp tutuklanmıştır (KC MDA fon. 769, liste. 1, dosya.2, 3).

Anadolu'dan gelen dini temsilcilerin bölgedeki Müslümanların arasına girmesine engel olmak amacıyla başlatılan faaliyetler Çar II. Aleksandr tarafından desteklenerek, yerli yöneticilere (gubernatorlara) denetimin daha

da ayrıntılı yapılmasına dair resmi talimat verilmiştir (KC MDA fon. 25, liste.1, dosya.2251, 9).

Sömürgeci idare birimleri Türk temsilcilerini tespit etmek amacıyla Orta Asya bölgesinde belli yasaya uygun kayıt olarak türlü işlerle meşgul olan Osmanlı Türklerini ülkeden çıkarmayı ele almıştır. Örneğin, bu süreçte tüccar olan Şeyh Ali adlı Osmanlı Türkü Davut adlı oğluyla birlikte İç Orduda tutuklanarak, ülkesine gönderilmiştir (KC MDA fon. 78, liste.1, dosya.168).

Aktöbe bölgesinde yaşayan Kazaklar arasında kitap ticaretiyle uğraşan Osmanlı Türkü olan Hapez Hüseyin adlı kişiden şüphelenen yöneticiler onu arayarak ülkesine döndürmeye çalışmıştır. Hatta bu arama sırasında Hapez Hüseyin'in yakın arkadaşı olan Aktöbe ilinin sakini Hazret Nurpeyis Bayğarin'i de sorguya çekmiştir.

Çarlık hükümeti, Türkiye ile savaş çıktığı takdirde Orta Asya'nın yerli halklarının isyan edeceğini düşünmüştür. Bu kuşku, Rus-Türk savaşı başladıktan sonra daha da artarak yönetici birimler her ildeki durumu sıkı denetime almışlardır.

Ancak Rus-Türk savaşı sırasında Orta Asya bölgesinde Çarlık hükümetinin beklediği isyan yaşanmamıştır. Burada isyanların daha ziyade Kuzey Kafkas halklarının arasında ortaya çıktığını belirtmekte yarar vardır (Avakyan 79). Yönetici birimler savaş sırasında Orta Asya halklarının arasında Çarlık hükümetinin propagandasını yaparak, cephede yaralanan Rus askerlerinin tedavisi için halktan yardım toplayan Kızıl Krest'in şubelerini her bölgeden açmışlardır (KC MDA fon. 21, liste. 1, dosya.377, 3). Ancak bu teşebbüsün neticesi beklendiği gibi olmamıştır.

Türk askeri Rus-Türk savaşında mağlup olduktan sonraki dönemlerde de Osmanlı Türkleri ile Orta Asya'nın yerli halkları arasında kültürel ilişki kesilmemiştir. Bu dönemde Rusya'da Hıristiyan olmayan halkları Ruslaştırma ve vaftiz etme faaliyetinin yürütülmesinden dolayı yerli Müslümanlar arasında Osmanlı Topraklarına göç etme isteğini uyanmıştır (Mazin 288). Bu dönemde Osmanlı topraklarına Bekniyaz Nuranov gibi birçok Kazak göç etmiştir. Ural il Kayınlı ilçesi 1 numaralı köyde yaşayan Bekniyaz Nuranov, 1895 yılında ailesiyle birlikte Osmanlı vatandaşlığına geçmiştir (KC MDA fon. 40, liste. 1, dosya.599, 13).

19. yüzyılın sonuna doğru dinî propaganda yapmak amacıyla bazı tarikat mensubu kimseler Osmanlı'dan Orta Asya bölgesine sık sık gelmeye başlamıştır. Bu din temsilcileri Buhara, Hive hanlıklarıyla birlikte Türkistan ve Bozkır vilayetlerinde de faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Örneğin, 1891 yılında Semey eyaletinin Zaysankasabasında Osmanlı Türklerinden Mustafa Seyitata isimli dini vaaz söyleyici olarak görev yapmıştır. Mustafa Seyitata, Kara Estis kasabasının imamı Cakıp Bitimov ve Kalcır kasabasının imamı Bolat Şıncırbayev ile yakın arkadaşlık etmiş ve onlarla birlikte Çin hâkimiyeti altındaki Kazak köylerine de gitmiştir. Kazak toplumunun Mustafa Seyitata'ya fazla hürmet göstermesinden kuşkulanan Zaysan kasabası yöneticileri onu bölgeden uzaklaştırmak amacıyla askeri başkanlığa şikâyet etmişlerdir. Bu şikâyet neticesinde milleti isyana teşvikle suçlanan Mustafa Seyitata, 1892 yılının sonuna doğru Semey Eyaletinden gitmeye mecbur bırakılmıştır (KC MDA fon. 15, liste. 2, dosya.250, 6).

Semey Eyaletinde bulunan Osmanlı Türklerinden biri Mehmet Sadık Ahmet Tevfikoğlu, Semey şehrine 29 yaşında, yani 1887 yılında gelip, orada 10 yıldan fazla yaşamış ve hekimlik yapmıştır. Sömürge gücün taleplerine boyun eğmediğinden dolayı, 1892 yılında Don Kozak liderinin yardımcısı Egor Gareev'in halka gösterdiği haksızlığa dayanamayıp, onu dövdüğü için Ombı askeri başkanlığının kararıyla 1 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Bunun yanı sıra 1888 yılında Öskemen'e gittiği zaman pasaportunu zorla almak isteyen polislerle de tartışmıştır (KC MDA fon. 64, liste. 1, dosya.417, 11).

Mehmet Sadık Ahmet Tevfikoğlu, Semey Eyaleti valiliği tarafından kendisine tedavi işlemi yapmasına yasak konmasına rağmen, hekimlik hizmetine devam etmiştir. Böylece Semey şehri ve çevresindeki Müslüman sakinlerinin takdirini kazanmıştır. Eylül 1897'de Akmola'da bulunduğu günlerde şehir camisine her gün giderek, oradaki cemaatle yakından tanışma fırsatı bulur. Mehmet Sadık Ahmet Tevfikoğlu'nun halk arasında kısa zamanda tanınmasından şüphelenen yerli idare teşkilatı, onu Semey ve Akmola Eyaleti çevresinden çıkarmaya gayret gösterir. Neticede Mehmet Sadık Ahmet Tevfikoğlu, Osmanlı topraklarına dönmeye mecbur kalmıştır.

1898 yılında gerçekleşen Andican hareketinden sonra Orta Asya bölgesindeki Türk vatandaşlarını kovma işlemi hızlanır. Çarlık hükümetinin bu kararı almasına Andican hareketinin önderlerinden biri sayılan Dukçi İşan'ın

Türk sultanı II Abdülhamit'e mektup yazarak, gizli iletişim kurması sonucunda eylem organize edilmiş olması etkili olmuştur. Bununla birlikte Çar hükümetinin Buhara bölgesindeki siyasi bürosu, "Osmanlı Genelkurmayı tarafından Türkistan bölgesine sekiz subay casus olarak göndermiştir" şeklinde özel bildiri göndermiştir. Bu bildiriden sonra sadece Türkistan bölgesinde değil, Orenburg ve Step Başkomutanlıkları kendi bölgesindeki Türk subaylarını yakalamaya yönelik işlemler başlatmışlar ve bu faaliyetlere yerli merkez birimlerinin de destekte bulunması önerilmiştir (KC MDA fon. 369, liste. 1, dosya.922, 3).

Türk casuslarını araştırmaya başlayan sömürge idare birimleri nihai neticeye ulaşamasa da, Orta Asya bölgesindeki yabancılara verilen şartlara uygun çeşitli işlerle uğraşan Osmanlı Türklerini tutuklamış ve hızlı bir şekilde ülkesine geri göndermişlerdir. Örneğin, Karkaralı kasabasının başkanı, Semey Eyaleti askeri idarecisine Kazak köylerinde ilaç satmakla uğraşan Kerim Tamasukoğlu ile Mehmet Hacı Bekiroğlu isimli Türk vatandaşlarının ülkeden çıkarılmasıyla ilgili yazı yazmıştır. Bununla birlikte bu Osmanlı Türklerinin Rusya'nın İstanbul'daki konsoloslukunda resmi kaydı olmasına rağmen, Karkaralı ilçesi mahkemesi tarafından "İçişleri Bakanlığının izni olmaksızın Orta Asya bölgesine girdiğinden" sorguya çekilerek, bir buçuk ay hapis cezası kararı verilmiştir. Ancak kasaba mahkemesi tarafından verilen kararın yasaya uygun olmadığını öne süren eyalet mahkemesi bu işlem hakkında özel hüküm çıkarmıştır. Buna rağmen Polis idaresinin kararı gereği bu kişilerin Rusya topraklarında bulunması yasaklanmıştır (KC MDA fon. 922, liste. 1, dosya.2199, 6).

Orta Asya bölgesinden Osmanlı Türklerini çıkarmak amacıyla sömürgeci idare tarafından onlara iftira da atılmıştır. Hatta onların Rusya hükümetine hakaret ettikleri iddia edilmiştir. Bunun bir örneği olarak, Atbasar şehrindeki sergiye giden üç Osmanlı Türkünün biri Rusya hükümetine hakaret etmekle suçlanarak tutuklandığı gösterilebilir. 1900 yılında sadece Kokşetav bölgesinde yerli halkı isyana teşvik ve Çar'ın namına hakaret suçuyla altı Osmanlı Türkü tutuklanarak Ombi'daki hapishaneye kapatılmıştır. Bu Türk vatandaşlarının hepsi daha sonra Bozkır Askeri Valiliğinin kararı gereği Rusya topraklarından sınır dışı edilmiştir (KC MDA fon. 369, liste. 1, dosya.797, 15).

Andican hareketinden sonra Orta Asya'daki sömürgeci idare birimleri Mekte'ye hacca gidip gelen yerli kişilerin Türk casusu olabileceğini öne sürmüşleridir. Dolayısıyla onları takip altında tutmaya başlarlardır. Hatta bazı bölgelerdeki kasaba idarecileri hacca gidip gelenlere dair asılsız şikâyetlerde bulunarak, onların huzurunun kaçmasına neden olmuşlardır. Örneğin, Cetisu Eyaletinin Kapal kasabasında yaşayan Maman Kalkabayev'in hacca gidip geldiğinde gözaltına alınmıştır. Bu şikâyetnamede, "Maman Kalkabayev hac seferi sırasında Türk padişahına Kapal kasabasındaki dört köyde yaşayan Kazakları himayesine alması hakkında dilekçe vermiştir" şeklindedir. Ancak denetleme sırasında bu nitelikteki şikâyetlerin asılsız olduğu tespit edilmiştir (KC MDA fon. 64, liste. 1, dosya.811, 8).

Türklerin Orta Asya bölgesine olan etkisini önlemeye çalışanların arasında Türkistan Askeri Valisi S.M. Duhovskiy'nin 1899 yılında Çar'a yazdığı *Türkistan'daki İslam* başlıklı yazısında Türkiye'de neşredilen eserlerin çeşitli yollarla Orta Asya'ya ulaştığı, Kazaklar arasında Müslüman fanatizminin artmasına etki etmekte olduğu ve ülkedeki istikrarın korunmasına zarar verdiği öne sürülmüştür (ÖC MDA fon. 461, liste. 1, dosya.1260, 7). S.M. Duhovskiy, Osmanlı Türklerinin Orta Asya'ya girmesinin tehlikeli olduğunu öne sürerek, onların yerli halkı isyana teşvik etmek amacıyla gelen casuslar olduğunu ispatlamak için gayret göstermiştir (Rİ DPA fon. 147, liste. 485, dosya.1256, 9).

Basın Yayın Faaliyetleri ve Karşı Tedbirler

I. Rus devrimi (1905) yıllarında Rusya'daki Müslüman halkların hakkını korumak amacıyla milliyetçi aydınların Rusya genelindeki Müslüman kongresini düzenleyerek, "Rusya Müslümanlar Birliği" adlı siyasi topluluk kurmaya çalışmaları üzerine Polis idaresi bu girişimde Türkiye'nin etkisi olduğundan şüphelenmiştir. Bu şüphenin Türkiye'deki Jön Türk hareketinden sonra daha da arttığını söylemek mümkündür. Çar hükümeti, Türkiye'deki İttihat ve Terakki partisi tarafından başlatılan Pantürkizm ideolojisinin Rusya Müslümanlarına ulaşmasına engel olmaya çalışmıştır. Ancak edilen tüm teşebbüse rağmen Orta Asya ile diğer bölgelerde yaşayan Müslümanlar arasında Türkiye'ye gidip eğitim almak isteyenlerin sayısı az değildir. Örneğin, 20.y.y. başında İstanbul'daki yüksek öğretim kurumlarında A. Ğaysin, S. Şanov, D. Kölbayev, M. Turġanbayev gibi Kazak gençleri eğitim almışlardır (Ahmedov 136).

İstanbul'da okuyan Buharalı gençler Orta Asya bölgesinden gelen gençlere yardım ederek onları bilinçlendirmek amacıyla 1909 yılında “Buhara Eğitim ve Alanında Yardımlaşma Vakfı” adlı topluluk kurmayı başarmışlardır (Rİ DPA fon. 147, liste. 485, dosya.1256, 153).

Söz konusu bu topluluğun faaliyetleri Türkistan bölgesine kadar uzanmıştır. Bu faaliyetten haberdar olan Türkistan bölgesi güvenlik teşkilatı topluluk üyelerinin Jön Türklerin talimatına göre çalışmakta olduğundan şüphelenmiştir (RF DA fon. 102, liste. 240, dosya.74, 14).

Osmanlı topraklarında mülteci olarak yaşayan A. İbrahimov, A. Agayev, K. Karabekov, A. Tajetdingibi Tatar ve Azerbaycan gençleri Jön Türkler devriminden sonra gazete ve dergiler çıkararak, bu yayın organlarının aracılığıyla Rusya'daki Türk kökenli Müslüman halklar arasında bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Örneğin, I. Rus devrimi sırasında Bakü'de *İrşad ve Tarakki* adlı gazeteler çıkaran A. Agayev, İstanbul'a geldikten sonra Nisan 1910'dan itibaren *Hikmet* adlı gazete çıkarmaya başlamıştır. 1905-1907 yılları arasında Petersburg'da Tatarca olarak yayınlanan *Ülfet* dergisinin redaktörlüğü görevinde bulunarak, bu gazetenin Kazakça yayınlanan *Serke* adlı ekinin çıkarılmasına önayak olan A. İbrahimov, 1910 yılından itibaren İstanbul'da *Tearüf-ül Müslimin* dergisiyle birlikte *Sırat-ül Müstakim* adlı dergiyi de çıkararak, bu dergileri Rusya'da yaşayan halklara gizli yollarla ulaştırmıştır. Bu dergilerde Rusya Müslümanlarının hür ve huzurlu yaşaması arzu edilerek, birlik beraberliğe çağıran yazıların bolca yer alması Çarlık hükümetinin tedbirini arttırmıştır (RF DA fon. 102, liste. 240, dosya.74, 43).

Çarlık hükümetinin Rusya Müslümanları arasında Panislamizm ilkesini savunan yayın organı olarak değerlendirdiği *Tearüf-ül Müslimin* ve *Sırat-ül Müstakim* dergileri sömürgeci gücün baskısında bulunan Müslümanların diğer halklarda eşit derecede yaşamasına yönelik çalışmalar yapmıştır. *Sırat-ül Müstakim* dergisinin Ocak 1911'de yayınlanan sayısında Samizade Süreyya adlı yazarın *Müslüman Dünyasındaki Uyanış* başlığıyla neşredilen yazısında, Müslümanların nerede yaşadığına bakılmaksızın diğer halklarla eşit haklara sahip olması, Avrupalılar gibi sanayi ve eğitim merkezlerinin sahibi olabilmesi ve 20. yüzyılda sömürgeci gücün baskısına uğrayan Müslümanların hürriyete kavuşması söz konusu olmuştur. *Tearüf-ül Müslim*'in dergisinin ilk sayısında da bu konuya benzer yazılar yayınlanarak, sömürge olarak yaşayan Türkistan halkının durumu şöyle anlatılmıştır: “Türkistan,

eskiden İslam'ın kutsal mekânıydı. Günümüzde oradaki Müslüman uluslar ezizyet çekmektedir. İslami değerler kaybolmaktadır. Bu din kardeşlerimizin durumu söz konusu olduğu zaman bizim yüreğimiz ezilerek, gözümüzden yaş parlar” (Rİ DPA fon. 147, liste. 485, dosya.1256, 325).

Mevcut durum sürecinde Rusya Müslümanlarının uyanışına Türkiye'nin doğrudan etkisi olduğuna şüphelenen Çarlık hükümet yöneticileri, olası tehlikeyi önlemeye çalışmışlardır. Rusya'daki Türk kökenli halkların günlük hayatında bilinçlendirme hareketleriyle siyasi faaliyetlerin artması Jön Türklerin etkisiyle ilişkilendirilmiştir. İdari birimler Jön Türklerin Türkiye'deki teşebbüslerinin Rusya Müslümanlarını da etkileyeceğinden endişelenmişlerdir (Rİ DPA fon. 147, liste. 485, dosya.1258, 1). Türkiye'nin Rusya Müslümanlarına etkisi 1910 yılında İçişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Müslümanların meselesine dair danışma kurulunun gündemine alınmıştır. Kurul üyeleri, Türkiye'nin İslam'ın ilkeleri aracılığıyla Rusya Müslümanlarını kendi hedeflerine çekmeye çalıştığına dair görüşlerini öne sürerler (Kempbell 146). Bu görüşün neticesinde Polis idaresi tarafından jandarma komutanlarının Rusya topraklarında Pantürkizm'i savunan gazete ve dergilerin dağıtılmasını engellemesi hakkında görev verilir (ÖC MDA fon. 461, liste. 1, dosya.2, 196).

Rusya idari birimlerinin Türkiye'ye karşı uyguladığı engellere rağmen, Rusya Müslümanları ve Kazaklar 1911 yılında Trablusgarp ve 1912-1913 yıllarındaki Balkan savaşları sırasında Türkiye'yi desteklemişlerdir. Bu sürecin gelişmesinde İstanbul'da bulunan Rusyalı Müslüman mültecilerin hazırlayıp dağıttığı gazete dergilerin de payının olduğu bir gerçektir (TC UA fon. 199, liste. 1, dosya.906, 109).

Balkan Savaşları ve Rusya'daki Yankıları

Polis idaresinde bulunan belgelere göre, Türkistan vilayetindeki yerli uluslar Türklerin Balkan devletleriyle yaptığı çatışmalardaki başarısızlığının nedeni olarak Rusya'nın Balkan Slav halklarına yaptığı yardımlarıyla ilişkilendirilmiştir. Böylece Rusya'da sömürgeci güce karşı isyan artar. Bununla birlikte Kazaklar arasında Müslümanların birliğine engel olmaya çalışan Çarlık Rusya siyasetine karşı faaliyetler düzenlenmiştir. Bu durum karşısında Türkistan Müslümanları arasında savaş sırasında yaralanan Türk askerlerine yardım toplamaya davet eden broşürler dağıtılmıştır. Bu broşürlerde yaralanan Türk

askerlerine bağış yapan kişilerin adları ve verilen yardımın maddi miktarı Müslüman basın yayın organlarından birinde yayınlanacağı belirtilmiştir (KC MDA fon. 25, liste. 1, dosya.372, 22).

Balkan savaşı başladıktan sonra Rusya'daki Müslüman halkları savaş hakkında bilgilendirme işini üstlenen Orenburg'da Tatarca yayınlanan *Vakit* gazetesi, Fatih Karimov'u Türkiye'deki muhabiri olarak görevlendirmiştir. 9 Ekim 1912 – 18 Mart 1913 tarihleri arasında Anadolu'da bulunan Fatih Karimov'un *Vakit* gazetesinde savaş süreci ve Türklerin durumuyla ilgili yazıları sürekli olarak yayınlanmıştır. Bu yıllarda Rusya Müslümanları Balkan savaşı hakkındaki bilgileri Türkiye'den gelen *Tanin* ve *İkbal* gazetelerinden de öğreniyorlardı. Bu gazetelere çoğunlukla Kazan Üniversitesinde eğitim almakta olan Tatar, Başkurt ve Kazak gençleri abone olurdu. Rusya'da yüksek öğretim kurumlarında okuyan Müslüman öğrencilerin Türkiye'yi destekleyen hareketinin başlamasına bu yayın organlarında yayınlanan yazıların etkisi büyüktür. Petersburg'da öğrenim gören Kazak, Özbek, Tatar gençlerin hareketi ise, 1912 sonbaharında gerçekleşmiştir. Bu yıllarda Petersburg Üniversitesi Hukuk bölümü öğrencisi olan Mustafa Çokay, hareketin nasıl başladığını anılarında şöyle anlatmaktadır: “Ben Rusya'daki krizin arttığı ve tüm üniversitelerin doğrudan polis denetimine alındığı 1910-1914 yıllarında Petersburg Üniversitesi öğrencisiydim. Durumun çatışmasına rağmen, öğrenci arkadaşlarla siyasi eylemlere çıkıyorduk. Hükümetin kararını kınayarak, sokaklarda eylem yapardık. Balkan savaşı, Petersburg'daki öğrencilerin isyanlarını körüklemişti. Bu yıllarda Rusya tarafsız pozisyondaydı. Ancak tarafsız olmasına rağmen, Türkiye'ye karşı olan Balkanlı Slav halklarına açık şekilde yardım ediyordu. Petersburg sokaklarında “Ayasofya üstüne haç” koymayı talep eden eylemler yapılıyordu. İşte, bu manzara bizi, yani öğrencileri çok etkilemişti. Sınıftaki devrimci Rus arkadaşlarımızla hep birlikte eylem yapamazdık. Bu sebeple biz, Rus ve Rus olmayan öğrencilerle birlikte fakülte avlusunda Balkanlı Slav halklara yardım toplayanlara engel olurduk. Bu duruma ek olarak daha da teşebbüs göstermemiz lazımdı. Böylece biz Azerbaycan, Tatar ve Türkistanlı öğrenciler olarak Ruslardan ayrı hareket etmek istedik” (Shokai 512). Türkler Balkanlı Slav halklarıyla savaşırken Rusya'daki Türk kökenli halklarla birlikte Kazaklar da Türklere yardım etmeye gayret göstermiştir. Orenburg jandarmasının verdiği bilgilere göre, Fatih Karimov Türkiye'ye gitmeden önce Orenburg'da yaşayan Müslümanlardan 50 bin ruble toplayarak, daha sonra bu parayı Türk askerine yardım olarak teslim

etmiştir (TC UA fon. 199, liste. 1, dosya.914, 6). Balkan savaşı sırasında yaralanan Türk askerlerine yardım olarak para toplama faaliyeti Rusya'nın sadece Orenburg bölgesinde değil, diğer bölgelerde de yaygınlaşmıştır. Örneğin, Yalta Müslümanları 20 bin som, Kafkas Müslümanları 150 bin ruble (Abdullayev 149), Hokand şehri sakinleri 23 bin ruble ve Moskova'da yaşayan Müslümanlar ise, 400 bin ruble değerindeki yardımlarını Türkiye'ye göndermişlerdir. Sırderya Eyaleti Sozak bölgesi Kazakları ise, Türkiye'deki kardeşleri için 40 bin som bağış toplamışlardır. Vernıy şehri ve çevresindeki Müslümanları da Türkiye'ye yardım olarak 10 bin ruble gönderdikleri kayıtlara geçmiştir (ÖC MDA fon. 461, liste. 1, dosya.1026, 39).

Çarlık Hükümeti Rusya'daki Müslümanların Türklere yardım teşebbüsüne engel olmak ve bu tür faaliyetleri düzenlemekte olan Türk casuslarını tutuklamak için yerli idare birimlerine özel talimat vermiştir. Bu talimattan sonra jandarma teşkilatı halk arasında bağış toplayan Türkiye vatandaşlarını aramaya başlamıştır. Bu araştırma ve soruşturma sırasında Sozak bölgesindeki Kazaklar arasından Mahmut Salih, Kemaleddin İbrahim ve Hasan Yahyaoğlu adlı Osmanlı Türkleri yakalanıp yargılanmıştır (KC MDA fon. 145, liste. 1, dosya.884, 79).

Rusya'daki Müslüman halklarla birlikte Kazakların Balkan savaşı yıllarında Türk kardeşlerine yapmaya çalıştığı yardımlar sadece para bağışıyla sınırlı kalmamıştır. Türkiye'de eğitim almakta olan Rusyalı Müslüman halkların temsilcileri ve Kazak gençleri de Türk askerinin hastanelerinde yaralı askerlere yardım etmişlerdir. Buna dair en açık kanıt Fatih Karimov'un İstanbul'da bulunduğu yıllarda Türk askeri hastanesinde gönüllü olarak çalışmakta olan iki Kazak öğrenciyle tanışarak onlarla birlikte çektiği fotoğrafıdır (Karimi 149).

Orta Asya bölgesindeki Rusya'nın sömürgeci birimleri yerli halkın Osmanlı Türklerine olan ilgisine karşı hareket yapmayı düşünerek, bu alandaki casusluk işlere önem verirler. Bu faaliyetlerinin neticesinde Yetisu bölgesindeki halk arasından Türkiye ile gizli bağlantı kuran şahıslar tespit edilmiştir (Makhaeva 270).

I. Dünya Savaşı başladığı yıllarda Çarlık hükümeti Rusya topraklarında Türk vatandaşlarının bulunmasını yasaklamıştır. Bakanlar kurulunun kararına göre, resmi ve toplumsal kurumlarda, bununla birlikte özel şirket-

lerde hem Rusya hem de Rusya ile ittifak halindeki devletlerle savaşan ülke vatandaşlarının çalışmasına izin verilmemiştir. Müslüman halklar arasında eskiden olduğu gibi Türkiye için bağış toplayanlar tespit edildiğinde hemen tutuklanması talep edilmiştir. Rusya ile düşman ülkelerin vatandaşları sınır dışı edilirken onların mal mülkü hiçbir ödeneğe tabi tutulmadan devletin hesabına geçirilmiştir. Bu bağlamda Evliya Ata bölgesinde yakalanan Mevlet Bayramoğlu ve Şevki Meguşoğlu adlı Osmanlı Türklerinin bindiği atları haciz edilerek, kendileri derhal sınır dışı edilmiştir (KC MDA fon. 146, liste. 1, dosya.2, 6).

Sömürgeci idari birimleri, Osmanlı Türklerinin Orta Asya'ya Doğu Türkistan aracılığıyla geçmesini önlemek için oradaki konsolosluklara da talep göndermiştir. Dolayısıyla konsolosluk görevlileri bu bölgeye gelen her Türk vatandaşını takip etmeye başlamıştır. Hatta onlar hakkında idari birimlerine özel bilgi göndererek bilgilendirmişlerdir. Konsolosluğun bu tür bilgilendirmelerinin birinde, 5 Türk vatandaşının Kuçar'a geldiği, onların eskiden sınırdan izinsiz geçmek istediği için Rus hükümeti tarafından tutuklandığı yerden, yani Semerkand'tan kaçan Türkler olduğu, bunlardan ikisinin tespit edildiğine dair bilgi verilmiştir (KC MDA fon. 44, liste. 1, dosya. 38239, 42).

Çarlık Rusya hükümeti I. Dünya savaşı sırasında Orta Asya bölgesine geçen Osmanlı Türklerinin yerli halkı isyana teşvik edebileceğinden şüphelenerek, onlara karşı uygulamalar düzenlemişlerdir. Ancak bunca engellemelere rağmen, Osmanlı Türklerinin Orta Asya bölgesindeki etkisi devam etmiştir.

Sonuç

19. yüzyılın II. yarısı ve 20. yüzyılın başında Kazak halkı Rusya'nın sömürgeci siyasetine karşı durmaya gayret göstermiştir. Bu bağlamda Osmanlı Türkleriyle bağlantı kurarak onların desteğine dayanmaya çalışmıştır. Ancak Çarlık Rusya hükümetinin idare birimleri Kazak Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki bağlantıyı kesmek amacıyla birçok faaliyetler düzenlemişlerdir. Dolayısıyla Kazak topraklarına gelen Osmanlı Türklerini sıkı takibe alarak türlü bahanelerle tutuklayıp sınır dışı ederlerdi.

Çarlık Rusya hükümetinin karşı olmasına rağmen, Kazak Türkleri Anadolu bölgesinde yaşayan kardeşlerine 20. yüzyıl başında geçen Trablusgarp ve Balkan savaşı sırasında ellerinden geldiği kadar destek olmaya çalışmışlardır.

Osmanlı askerine gönderilen maddi yardımlar bu dayanışmanın bir örneğidir.

I. Dünya savaşı başladıktan sonra Rusya hükümeti Osmanlı Türkleri ile Kazak Türklerinin arasındaki bağlantıyı kökünden kesmek istemiştir. Ancak bu yıllarda da Osmanlı Türkleri, Kazaklar arasındaki iletişim zayıflasada devam etmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, (KC MDA).

Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, (ÖC MDA).

Rus İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi, (Rİ DPA).

Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri, (RF DA).

Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, (TC UA).

Eserler

Abdullayev, R. M. "Integratsionnyye Protsessy v Musul'manskom Mire i Turkestanskiye Dzhadidy." *Dzhadidizm: Bor'ba Za Reformu, Obnovleniye, Nezavisimost' i Progress*, 1999, pp. 69-82.

Ahmedov, Galim. *Alash "Alash" Bolganda: Estelikter Men Tarihi Dereker*. Jalin, 1996.

Alexsander, Bennigsen, and Chantal Lemercier-Quelquejay. *The Evolution of the Muslim Nationalities in the USSR and Their Linguistic Problems*. 1961.

Arshaluys, Arşaruni, and Gabidullin H. *Ocherki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*. Bezbozhnik, 1931.

Avakyan Arsen. *Cherkesskiy Faktor v Osmanskoy Imperii i Turtsii (Vtoraya Polovina XIX-Pervaya Chetvert' XX Vu.)*. Gitutyun Yay, 2001.

Gol'strem, Vladimir. *Musul'manskaya Pechat' v Rossii v 1910 Godu*. 1911.

Karimi, Fatih. *Istambul Maktublari*. 1913.

Kempbell, Yelena. "Musul'manskiy Vopros v Rossii: Istoriya Obsuzhdeniya Problemy." *Istoricheskkiye Zapiski*, vol. 4, no. 122, 2001, pp. 132-57.

Khalfin, Naftula. *Prisoyedineniya Sredney Azii k Rossii*. 1965.

Makhaeva, Aitkul. *Qazaq-Qırğız Sayasi Baylanıstarının Tarihi (XVIII Gasırdın Ekinshi Jartisi – XX Gasırdın Bas Kezi)*. 2007.

Mazin, Konstantin Anatol'yevich. "Religioznaya Emigratsiya Iz Dorevoluytsionnoy Rossii." *Istoricheskkiye Zapiski*, vol. 6, no. 124, 2003, pp. 241-94.

- Orozaliyeva, Aykokul. *Istoriya Kyrgyzsko-Turetskikh Otnosheniy Ot Istokov Do 20 Veka*. 2002.
- Saray, Mehmet. *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875) – Prof. Dr. Mehmet Saray | Kitapyurdu.Com*. 1994.
- Shokai, Mustafa. *Shokai M. Tandamali*. Kainar, 1998.
- Terent'yev, Mikhail. *Rossiya i Angliya v Sredney Azii*. Merkul'yeva, 1875.
- Vasil'yev, Aleksandr Dmitriyevich. *Znamya i Mech Ot Padishakha. Politicheskiye i Kul'turnyye Kontakty Khanstv Tsentral'noy Azii i Osmanskoy Imperii (Seredina XVI – Nachalo XX Vv.)*. Institut vostokovedeniya RAN, 2014.
- Velidi, Akhmed. *Bügüngü Türkilii (Türkistan) ve Yakin Tarihi*. 1981.
- Zagidullin, İl'dus. *Islamskiye Instituty v Rossiyskoy Imperii: Mecheti v Yevropeyskoy Chasti Rossii i Sibiri*. 2007.
- Zenkovsky, Serge. *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Harvard University Press, 1960.

The Role of a Common Ideology in the Relationship between Kazakhs and Ottoman Turks (The Second Half of the 19th and Early 20th Centuries)*

Ordaly Kongyratbayev**

Saulebek Rustemov***

Bakytzhan Zhursunbayev****

Seilkhan Tokbolat*****

Abstract

The purpose of this article is to discover the peculiarities of the relationship between Kazakhs and Ottoman Turks in the late 19th and early 20th centuries.

In the considered historical period, the Kazakh lands became a colony of the Russian Empire. In opposition to the colonial system of Tsarist Russia, the Kazakhs sought to establish interconnection and receive the support of Ottoman Turks. However, the Russian Empire tried in every possible way to prevent the establishment of this connection. Fearing the consolidation of the relationship of Kazakhs with Ottoman Turks, the authorities of Tsarist Russia strengthened control over the local people. Despite the total supervision of the Tsarist authorities, the Kazakhs attempted to establish contact with the Ottoman Turks did not cease. The article analyzes the implementation of this relationship by specific source documents.

Keywords

Kazakhs, Ottoman Turks, pan-Turkism, Jadidism, colonial policy, liberation movement.

* Date of Arrival: 30 May 2018 – Date of Acceptance: 28 August 2019

You can refer to this article as follows:

Kongyratbayev et al. "19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı – Kazak İlişkilerinin Seyri ve Rusya'nın Karşı Tedbirleri." *bilig*, no. 100, 2022, pp. 59-75.

** Prof. Dr., Auezov South Kazakhstan State University, "Mukhtartanu" Research Center – Shymkent / Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-5116-4123
ordaly1962@mail.ru

*** Dr., Valikhanov Institute of History and Ethnology, Modern History of Kazakhstan – Almaty / Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-1870-5004
rust965@mail.ru

**** Dr., Muhammed Haydar Dulati Taraz State University, Department of History – Taraz / Kazakhstan
ORCID: 0000-0001-7476-4968
bakytzhan_72@mail.ru

***** Dr., International Taraz Innovative Institute, History and Geography Department – Taraz / Kazakhstan
ORCID: 0000-0003-3987-2917
seiltokbolat@gmail.com

Роль общей идеологии в отношении между казахами и османскими турками (вторая половина XIX – начало XX века)*

Ордалы Коныратбаев **

Саулебек Рустемов ***

Бакытжан Журсунбаев ****

Сейлхан Токболат *****

Аннотация

Основная цель статьи - раскрыть особенности взаимоотношений казахов и османских турок в конце XIX – начале XX вв.

В рассматриваемом историческом периоде казахские земли стали колонией Российской империи. В противостоянии колониальной системе царской России казахи стремились установить взаимоотношения и получить поддержку османских турок. Однако Российская империя старалась всячески препятствовать установлению данных отношений. Опасаясь консолидации казахов с османскими турками, органы власти царской России усилили контроль над местным населением. Несмотря на тотальный надзор царской власти, попытки казахов установить связь с османскими турками не прекращались. В статье на основе конкретных исторических источников анализируются попытки установления указанных отношений.

Ключевые слова

казахи, османские турки, пантюркизм, джадидизм, колониальная политика, освободительное движение.

* Поступило в редакцию: 30 мая 2018 г. – Принято в номер: 28 августа 2019 г.

Ссылка на статью:

Kongyratbayev vd. “19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı – Kazak İlişkilerinin Seyri ve Rusya’nın Karşı Tedbirleri.” *bilig*, no. 100, 2022, pp. 59-75.

** Проф., д-р, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, исследовательский центр «Мухтартану» – Шымкент / Казахстан

ORCID: 0000-0002-5116-4123

ordaly1962@mail.ru

*** Д-р, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова, Отделение Новой истории Казахстана – Алматы / Казахстан

ORCID: 0000-0002-1870-5004

rust965@mail.ru

**** Д-р, Таразский государственный университет имени Мухаммеда Хайдара Дулати, кафедра истории – Тараз / Казахстан

ORCID: 0000-0001-7476-4968

bakytzhan_72@mail.ru

***** Д-р, Международный Таразский инновационный институт, историко-географический факультет – Тараз / Казахстан

ORCID: 0000-0003-3987-2917

seiltokbolat@gmail.com

